

իրեն մատնանիչ եղած է, փոխած է կարծիքը եւ հաւանականագոյնը հաստատած: Միայն դատողութեանց մէկ մասն ալ հայ լեզուական ոճին խտրութեանց մէջ այն քարակ հմտութիւնը չունենալն է, որ կ'ենթադրուի իրեն իրոյ յանցանք կամ մեղադրանք պէտք չենք եւ չենք կրնար համարիլ: Միայն թէ մեղադրելի կրնան սեպուիլ անոնք որ անոր սխալին հետեւած են, Հայագէտին հեղինակութիւնը քաւական համարելով: Օրինակ մը յառաջ բերենք. Փէտտէր Թամախապատումի Հեղինակ քարոզած է զՄաշտոց, եւ ղեռ մտնես «Բազմավէպ», մէջ կարդացիր հետեւեալը. «Մինքն էր որ առաջին անգամ հանձնարեղ փաստորով ապացուցուց թէ Թամախապատումի հեղինակը Ս. Մեարոր է, եւ ոչ եթէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ. զիտ մը որ իրեն ծննդատուութիւն, պիտի մոնէ ամէն (!) ապագայ գրեքու մեջ Հայոց Մատենագրութեան նուիրուած, Մեր գործըր այժմ քննադատութիւն չըլլալով այս հարեանցի ակնարկով կը քաւականանանք, յայտնելով միայն թէ Թամախապատումի լեզուն որչափ ալ յղեալ ըլլայ, չունի ոսկէդարեան կնիք, ուստի Մաշտոցի գործըր չի կրնար ըլլալ:

Հանգուցեալ Հայագէտին հայ գիտական աշխարհին առջեւ ունեցած արդիւնըր ասկէ ծանցուցեալ եւ այս ծանաշողութիւնը յայտնի ըրաւ. «Հանդէս Ամսօրեայ», թերթը անոր գրութիւններն հայ հասարակութեան մեծ մասին մատչելի ընելով, իսկ Վենետիկոյ Ս. Ղազարի հայկական ժեմարանը գեուաքիացի Հայագէտը պատուոյ անդամ անուանելով:

ԱՅԾԻԱՐՅՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐԲԵՐԸԻ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

(Հարստ-Կոմիտէ:)

Դ. Ծագումը:

Հեղինակի անունն է՝ Աճադ Ի. արի Եպուր Ի. Զաֆար Ի. Վահր Ի. Վաթիհ Աբաթի. նա թուեւ էր Վաթիհի, խալիֆ Մանսուրի արեւելած սարսիկի, որ կառավարչի պաշտօն վարեց Հայաստանում, Արապականում եւ Եգիպտոսում, լինելով գաղտնի չիլիթ: Նորա թուեւ նոյն գաւառականութեան կը պատկանէր, ապրելով մինչեւ 260/873 թ. Հայաստանում, ապա Խորասանում, որտեղեց նա անցաւ. Հնդկաստան, Եգիպտոս եւ ապա Մազրիբ: Նորա մահան թիւը յայտնի չէ:

Թեեւ Եպուրի զորքը «Աբասեանների պատմութիւն», տեղընն է կրում, սակայն իսկապէս ներկայացնում է տեղեկական պատմութիւն երկու Հատորով, որոնցից առաջինն՝ նախկալմական ժամանակի, իսկ երկրորդն՝ Մահմադի եւ նորա յաջորդների պատմութիւն մինչեւ 259/872 թ. կը պարունակեն: (De Goeje, Travaux de la 3ème sess. du congr. intern. des orient., Leiden, 1879, II, 153-166. C. Brockelmann, Geschichte d. arab. Literatur, B. II, 226.)

Ապրելով Հայաստանի սահմաններում եւ մօտ շինելով տեղացիների հետ, որոնցից նա անշուշտ քահնէ է իւր պատմական նիւթը, հեղինակը արժանահաւատ աղբիւր կը հանդիսանայ երկրի քաղաքական պատմութեան համար, երբեմն քնաւ. տարբերելով այլ արաբացի մատենագիրքից, երբեմն հարստացնելով նոյն տեղեկութիւնները նոր մանրամասնութիւններով: Նորա գործը ըլլալ է տեսել հետեւեալ տիտղոսի տաք՝ Ibn-Wadhih Al-Ja'qubi Historiae, I, 2. Ed. M. Th. Houtsma. Lugduni, 1883.

Այստեղ առաջ բերած հաստատումներով կարելոր համարեցի ի բաց թողնել այն ամենը, ինչ որ անմիջական կապ չունի Հայաստանի պատմութեան հետ, բացի այն հաստատուող տեղեկութիւններից, որոնք որոշ շափով կը բնորոշեն երկրի քաղաքական-աշխարհագրական դիրքը շրջակայ իշխանութեանց վերաբերմամբ:

Արգաշի թագաւորը պատերազմեցաւ պարսից արքայ Արտաշանի հետ, սպանեց նորան եւ իշխեցաւ Արգաշի Եւսահաշահ: Ապա նա արշաւեց Միջագետք, Հայաստան եւ Արարատական:

Երբ Փաշէ (որդի Աբիբի, որդի Արաբաստի, որդի Անիմի, որդի Նոյի) բաժանեց երկիրը Նոյի սերնդի մէջ, Ամուրի (որդի Տուրիքի, որդի Կաբիթի, որդի Նոյի) սերունդը գաղտնից գնաց հիւսիս-արեւելք. այստեղ բաժանեցաւ Նաու-

մայի ցեղը, (գնաց) գեպի Տիւրքիս եւ տարածեցաւ (գտնողան երկրներում), Տիւրքիւլ թաղամիւս տերութիւններ, որոնք են՝ Բուրնա՝, Գիւլմ, Ցաւար՝, Թալլիսան, Գիւլան, Ֆիլան, Ալանք, Խաւարք, Ծովզէք եւ Լայլք: Խաղաք կ'իշխէին Լայոյց գաւառներին վերայ. նոցա Թաղաւորը խաւան էր կուէր, որի ստիկանք՝ եղիւր Աղաւորը (Բաւալ) անունով՝ կը կառավարէր Ալանքը, Ալքը, Աղաւորական եւ Սիսական երկրներ, որոնք Զորրորդ Լայլք փնտնուէին եւ որս մի ժամանակ նաճած էր Կաւազ պարսից Թաղաւորը: Անուշեռան էր տիրէր երկրի վերայ Տարիւր փառադի շափ մինչեւ Ալանաց գուռը, որտեղ կային 360 քաղաքներ: պարսից Թաղաւորը գրաւեց Բարեւարան, Ցաւարան եւ Բալանշար, կառուցեց կարին եւ այլ թաղամիւս քաղաքներ, ուր նա պարսիկներ բնակեցրեց: Ապա խաղաքը յետ խեղճին այն, ինչ որ պարսիկները նոցանից առեւ ինն. Լայսաթան մի առ ժամանակ մնաց նոցա եւեթում, մինչեւ Յոյները յաղթեցին նոցա եւ գրեցին Զորրորդ Լայոյց վերայ «մարզաւով» Խորդուով Թաղաւոր: Բաղմիսիւ (Հայ) իշխաններ ջրեցան իրանց սոսճական անտառիկ ամրոցներում՝ եւ գղեակներում:

18 թ. Առու Օրդուլայի Զառաւաճ ուղարկեց Իյաթ Ի. Ղանմ ֆիշիքին Միջագետք, որ անգաղար պաշարման նաճեց Խաւքայ, Սրուճ, Ուսայ, Մերին եւ երկրի այլ քաղաքները՝ առանց պատերազմի, գնելով նոցա վերայ Հոգաճարի, իսկ իւրաքանչիւր սարուի վերայ 4, 5 եւ 6 գնեար: 22 թ. նաճեցաւ Արապստական Մուղէլայի Ի. Զորայի առաջնորդութեամբ:

31 թ. Օսման ուղարկեց Լարբի Ի. Մաւաւմայ ֆիշիքին Լայսաթան եւ ապա Մալման Ի. Ռաբիայ Բաշիքին՝ նորան օգնութեան: Երբ նա եկաւ Լարբիի մօտ, երկուսի միջ վեճ ծագեցաւ պատերազմական փառքի համար. պատճառը հետեւեալն էր. Լարբի Ի. Մաւաւմայ նաճել էր Լայսաթանի մի մասը, երբ Օսման գրեց Մալմանին կառավարիչ երկրի վերայ, սրբ եկաւ Փայտկաղաւ. բնակիչք գիմանսեցին նորան եւ խաղաղութիւն կապեցին նորա հետ. այնտեղից նա անցաւ Արսաւա, որի ժողովուրդը հայտնութիւն հաստատեց նորա հետ յայտնի պայմաններ Տիւրքի վերայ, իսկ Լարբի Ի. Մաւաւմայ նաճեց Ալքը: Մալման ապա գնաց Զարան, որի իշխանը Տնապաղեցան նորան, այնտեղից անցաւ Մապրաթ երկիրը, որի բնակիչք նոյնկերպ վարեցան: Նոյն օրինակին հետեւեցին լակլիներ իշխանը, Թապարանի եւ Ֆիլանի ժողովուրդը: Խաղաքաց Թաղաւոր խաղաքը պատահեցաւ Մալմանին թաղմիւսի զօրով Բալանշար գետի մօտ եւ սպանեց նորան եւ 4900 մարդ նորա զօրացնդից: Օսման նշանակեց Լուղայլֆայ Ի. Եման Արսիին կառավարիչ (Լայսաթանի վերայ):

որին ապա արձակեց եւ նորա փոխարէն գրեց Մուղի Ի. Զորային:

Մուհամմէ Ի. Մըրուան արշաւեց Լայսաթան, որովհետեւ բնակիչք ապստամբել էին, (ոմանք) սպանեց, (ոմանք) գրեց: Երկրի իշխանը եւ ապստամբը աղբարանք դիմեցին նորան, եւ նա ներեց նոցա, խոտանալով նոցա (Նորհել) իշխանական աստիճան: Երբ այս առթիւ նորա ժողովեցան խալֆայ դաւառի եկեղեցիներում, նա հրամայեց փայտ կտտել եկեղեցիների շուրջը, փակել դռները եւ այլեւ եկեղեցիք, հրդ ճարակ առնելով բոլոր թաղմութիւնն: Մուհամմէ Ի. Մըրուան մնաց Լայսաթանում մինչեւ իւր մահը:

102 թ. Օմար Ի. Լուրարը պատերազմեցաւ Յունաց հետ Զորրորդ Լայլքում եւ հալածեց նոցա, գերելով նոցանից 700 մարդ:

103 թ. Թուրքերը սապատակեցին Ալանաց երկիրը. նոցա հետ պատերազմեցան Արդուլաւհման Ի. Մուլէյման Կալքի եւ Օսման Ի. Լայսեան Մարբի:

104 թ. Եղիզ ուղարկեց Զառաւաճ Ի. Արդուլաւհման Լակլիքին Թուրքերի դէմ, որ պատերազմեցաւ նոցա հետ, առաւ Բալանշար եւ գրեց մեծ թաղմութիւն: Լաննելով Բուրան գետին, նա շարունակեց իւր ճանապարհը, մինչեւ որ Արդուանից գետի մօտ պատահեցաւ խաղանի խաղաքաց Թաղաւորի՝ որդուն, ճակատեցաւ նորա հետ, հալածեց նորան, սպանեց նորա ռազմիկները եւ գրեց մեծ թաղմութիւն: Առնելով Բալանշար, նա շրջեց գանաղան դաւառներ, պարելով խաղաքաց Թաղաւոր խաղանին, մինչեւ հասաւ Գուլին գետը՝ Արապստական դաւառում: այստեղ տեղի ունեցած ճակատամարտում սպանեցաւ Զառաւաճ իւր մարդը զօրազնով հանդերձ:

105 թ. Մայիդ Ի. Արդուլաւիք Ի. Մըրուան սապատակեց Թուրքաց երկիրը, իսկ Զառաւաճ Ի. Արդուլաւհման Լակլիքին արշաւեց գէպի Ալանաց գուռը, մինչեւ որ անցաւ Բարբի:

107 թ. Հիշամ գրեց Մաւաւմայ Ի. Արդուլաւիքին կառավարիչ Լայսաթանի եւ Արապստականի վերայ, նորա առաջապահ գնդի հետ ուղարկելով Մայիդ Ի. Ամի Զարաշին: Մայիդ, պատահելով խաղաքաց զօրին, որ իւր հետ ուներ 10,000 զերի մուսլիմներ, ճակատեցաւ նորա հետ, հալածեց նորան, սպանեց շատերին եւ ապառնեց գերի մուսլիմներին, տրեւելով թաղմութիւն քաղաքներին: սպանեց նաեւ խաղանի որդուն, որի զուլքը նա ուղարկեց Հիշամին, առանց Մաւաւմայի հաւանութիւնը հարցնելու: Այս բանը տուլայն շարժեց Հիշամի բարկութիւնը, որ յանդիմանական թուղիվ գրեց նորան, հետաքրեց նորան պաշտոնից եւ գրեց նորա տեղ Արդուլաւիք Ի. Մուլայիմ Օբալլին, հրամայելով նորան՝ կապանքների մէջ գնել Մայիդ Ի. Ամի Զարաշին եւ բանտարկել նորան Կապաղակ քաղաքում: Երբ Մաւաւմայ եկաւ Կապաղակ,

1 De Güje (նոյնանգ) կը թարգմանե «բուլղար»
 2 Ցաւարդան ?
 3 Լաւալայն եւ հարկաւ «մարզաւ» (المرزبان) ցան

1 Ըստ երեւութի՝ Արազ (արաբ. ալ-բաւ) անան աղաւաղան է: Կարգաւ Է ուլլա ۱۰۱۱۱ փոխանակ ۱۰۱۰۱۱۱ ۱۰۱۰۱۱۱

«մաւրան» (الموراني) կարգաւ

հրամայեց իւր մօտ բերել Հարաշինին, պախարակեց նորան, պատասեց նորա շքանշանի եւ ուղարկեց նորան Պարտաւի բերդը: Հէշամ թղթով յանգի-մանեց Մուսլամայի այս վարժունքը եւ պատգամ ուղարկեց նորա մօտ, որ հնանելով Սայիդ ի. Աբի Հարաշինին բանտից բերեց նորան Հէշամի մօտ:

Մուսլամայ անցաւ խաղաղաց գաւառները եւ մօտա Վերք, որ նա նւանեց, կոտորելով բնակիչնե-րին: այնուհետեւ եկաւ Հարունան, որ ժողովուրդը խաղաղութիւն կապեց նորա հետ, որպէս եւ Մազը-թի բնակիչք: Իւր հնանելագոր քունգոր նա ուղար-կեց Լակլիքների երկիրը, որը հնազանդեցաւ նորան, եւ մի այլ քունգ՝ Տարարաւան (Տարարիստան), որ հմանապէս Տաշուտիթին հաստատեց նորա հետ: Անցնելով երկրներ, առանց որ եւ թշնամական գիմարութեան պատահելու, նա հասաւ Վարդան գաւառը, ուր նորան գիմարեց խաղաղաց թա-գաւոր խաղաղը: Մուսլամայի կուզեկեցին նա-նա՛ծ երկրների իշխանը. նա գրեց Մարուն ի. Մուհամմեդին առաջապահ գնդի վերայ, երկու բանակներ իւրուր բանեցան եւ ճակատեցան Հա-րունակ մի քանի օր:

Հէշամ նշանակեց Մուսլամայի տեղ Մարուն ի. Մուհամմեդին, որ արշաւեց Սարիթ թագաւորի ամրոցը. այս գահը, որ ոսկոյց եր շինած, քառ աւանդութեան Անուշիրուանն էր ուղարկել նորան, որի համար (երկրք) կուշեցաւ Սուրէր, Եշխանը խա-ղաղութիւն կապեց Մարունի հետ նորան 1500 սեւանաղ սորուկ տալու պայմանով: Այստեղից Մարունան անցաւ Տունանշահի եւ ապա Ջերկիւրանի երկրները, որի իշխանը խաղաղութիւն կապեցին նորա հետ. գալով Համադին, նա պատերազմեցաւ բնակիչների հետ եւ սպանեց մեծ բազմութիւն:

109 թ. Մարունայ ի. Աբգուլամայ յարձա-կեցաւ թուրքաց վերայ, խլեց նոցանից Ալանաց գաւառ եւ ճակատեցաւ խաղաղի հետ:

111 թ. Թուրքեր արշաւեցին Արաբասա-կան, ուր Հարազ ի. Աբի Թայ պատերազմեցաւ նոցա հետ եւ հայտնեց նոցա:

112 թ. Թուրքեր արշաւեցին Արտաշիւ. Ջառասհ ի. Աբգուլամ զիմարեց նոցա եւ կուռի մէջ սպանեցաւ թուրքաց իշխանից:

117 թ. Մարուն ի. Մուհամմեդ ասպատա-կեց թուրքաց երկիրը, իսկ 122 թ. արշաւեց Հայ-աստան: 123 թ. ասպատակեց Հայաստանի Ջերան եւ Մուղան գաւառները:

126 թ. Մարունան հեռացաւ Հայաստանից, նշանակելով երկրի վերայ կառավարիչ Ասիմ ի. Աբգուլամ ի. Եղեղ Հալալին, իսկ Բարեւ-արաւքի վերայ՝ Խասհակ ի. Մուսլիմ Օ ըսլլին: Ապա ամրոցը Հայաստանն անցաւ Խասհակ ի. Մուսլիմի մեռելը:

127 թ. Մարունան լուր ստացաւ, որ Ջուհայ ի. Քէյս Հարուրի տիրել է Իրակին. այստեղից նա անցաւ Միջագետք, եկաւ Մուռուշ, ապա Մծրին, որտեղ էր Աբգուլամ ի. Մարունան, եւ պաշարեց քաղաքը: Մուսլիմի, Խասհակ ի. Մուսլիմի Բարի վերայ գրած օքնականն, համախոհ էր ապատմաբ-

ներին: Ջուհակ գաւն կապեց նորա հետ Հայաստանի վերաբերմամբ, որի բնակիչք պայանել էին երկրի կառավարիչ Ասիմ ի. Աբգուլամ ի. Եղեղ Հալա-լին, եւ ուղարկեց նորան այնտեղ:

133 թ. Աբու Աբբաս գրեց Մուհամմեդ ի. Սուլէին կառավարիչ Հայաստանի վերայ. որ բազ-մաթիւ զօրքով գնաց այնտեղ: Մուսլիմի ի կապիւր տիրում էր ամրոցը Երկրի վերայ, փոխադրելով Խասհակ ի. Մուսլիմ Օ ըսլլին, Մարունան օգնա-կանին. Մուհամմեդ ի. Սուլ պատերազմեցաւ նորա հետ, սպանեց նորան եւ ստանձնեց կառավարչու-թիւնն երկրի վերայ: Փոխակարանի բնակիչք, թողնելով քաղաքը, առաջնորդութեամբ Վարդ ի. Սաֆիան Սամի (որ Սամ ի. Լեվայի որդիներից մէկն էր) մօտա կիւրար ամրոցը. նոցա հետ միացան գա-նազան սրիկաներ եւ այլք: Մուհամմեդ ի. Սուլ նոցա գե՛մ ուղարկեց Սալհ ի. Սարիհ կնիչիին, որ պաշարեց ամրոցը եւ սպանեց նոցանից մեծ բազմու-թիւն:

134 թ. Աբու Աբբաս նշանակեց իւր եղբայր Ջաֆարին կուսակալ Միջագետքի, Մաուսուրի, Հայաստանի եւ Արաբասականի վերայ: Ջաֆար գրեց Հասան ի. Քահթար Թային Միջագետքի, իսկ Եղեղ ի. Աւսայր Սուլայմին Հայաստանի վերայ. ապա հեռացեց վերջինին, նորա փոխարեն նշանա-կելով Հասան ի. Քահթարին Հայաստանի վերայ:

141 թ. Աբու Ջաֆար գրեց Հայաստանի վերայ Եղեղ ի. Աւսայր Սուլայմին. իսկ Արաբա-սականի վերայ՝ Եղեղ ի. Հասիմ ի. Մուհամմեդին կառավարիչ: Խաղաղք արշաւեցին Հայաստան եւ յարձակեցան Եղեղ ի. Աւսայր Սուլայմի վերայ, որը տեղեկացրեց Աբու Ջաֆարին, թէ խաղաղաց թագաւոր Բաս Թարխան մեծ բազմութեամբ նորա վերայ եւ գալիս, ի փոխուստ քարենելով նորա օգնականին: Աբու Ջաֆար ուղարկեց նորա մօտ Ջարրայիւ ի. Եահեայ Բաշլիլին՝ Ասորիքի, Մի-ջագետքի եւ Մաուսիի ժողովրդից բաղկացած 20.000 զօրքով, խաղաղ յարձակեցան մուսլիմների վերայ եւ կոտորեցին նոցանից մեծ բազմութիւն, մինչ Ջարրայիւ եւ Եղեղ ի. Աւսայր փոխտեսմաբ տարեցան Խիրա՛: Աբու Ջաֆար, լուր առնելով, թէ խաղաղք յաղթութիւն են տարել եւ մտել մուսլիմների երկրներ, արձակեց 7000 բանտար-կաններ, բայց այդ գումարը իւրաքանչիւր գաւա-ռից մեծ բազմութիւն, նոցա հետ միասին ուղար-կեց մշակներ եւ վարդապետներ եւ վերադինել տեց կամի, Մուհամմեդիայ, Բար Վաք, եւ այլ. քա-ղաքներ՝ մուսլիմների պաշտպանութեան համար, բնակեցնելով այնտեղ գիւմարներ, որոնք յետ մզե-ցին թշնաման եւ հայտնեցին նորան: Մուսլիմները զօրացան այս քաղաքներում, հաստատուելով եր-կրում:

Ապա Ծանաքը արշաւեցին Հայաստան. Ա-բու Ջաֆար ուղարկեց Հասան ի. Քահթարին կա-ռավարիչ երկրի վերայ, որ պատերազմեցաւ նոցա հետ. սակայն բաւական զօրեղ չլինելով նա տե-ղեկացրեց ամրապետին թշնամու բազմութեան

¹ Մուրի տարւ. հոգ կը նշանակէ: Սարիթ իշխանու-թիւնն կը գտնուէր սեւ Եփք հարաւարեւելեան ափին:

¹ Ըստ Jakutի՝ ամրոց Հայաստանում, Հաղապրան Եփք հանգույ:

